

İRƏVAN BÖLGƏSİNİ KİMLƏR İDARƏ EDİB?

BY WHOM WAS IRAVAN PROVINCE RULED?

КТО УПРАВЛЯЛ ЭРИВАНСКИМ РЕГИОНОМ?

Doç. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ*

Özet

Bugün Ermenistan Cumhuriyetinin bulunduğu topraklar yakın geçmişte Çar Rusyasının hanlık topraklarının zaptına kadar Azerbaycan İrevan hanlığına ait topraklar idi. Bu toprakların en eski yöresel nüfusu (aborogen) Azerbaycan Türkleri idi. Eski Türk Oğuz yurdu olan İrevan bölgesinin toprakları, çeşidli dönemlerde işgalci imparatorlukların egemenlik dönemleri dışında en kadim dönemlerden itibaren her zaman Azerbaycan devletine bağlı olmuştur. Bu topraklar, Azerbaycan türklerinin tamamen, ellikle ve sıkı ortamda yaşadığı bölgelerdendir. Makalede, bölgenin her zaman Azerbaycanlı Türkler tarafından yönetilmesi yansıtılıyor. Bölgede bulunan yer isimleri-toponimler Azerbaycan halkına aittir. Bu, kanıtlanmağa ihtiyacı olmayan gerçeği hatta Ermeni kaynakları da onaylıyor.

Anahtar kelimeler: İrevan, yöneticilik, yöresel, etnik terkip, göçürülme, bölge.

Summary

Today the territory in which the Republic of Armenia is situated was the primordial lands of the Iravan Khanate of the Azerbaijan State till the time when the Tzar Russia began to annex the Khanate lands which took peace in the near past. The ancient residents (aborogen) of these lands were the Azerbaijani Turks. The territory of Iravan province, the ancient Turk-Oghuz land; was within the states of Azerbaijan since the ancient times excluding some occupation empires ruling periods in different times. These lands were one of those regions where the Azerbaijani Turks inhabited in a compact and dense form. Also the fact is noted there in the article that the Azerbaijani Turks always headed the administration

* Naxçıvan Dövlət Universiteti tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent/AZERBAYCAN

system of the region. The names of places - toponyms in the province belonged to the people of Azerbaijan. Even this undeniable reality has been approved in the sources of Armenians.

Key words: Iravan, management, local, ethnic composition, being moved, region.

Аннотация

Нынешняя территория Армянской Республики в недавнем прошлом, то есть до захвата царской Россией являлась территорией Эриванского ханства, входящего в состав Азербайджанского государства. Древне, местное население (аборигенное) состояло из азербайджанских турок.

Несмотря на то, что в разное время территория Эриванского ханства захватывалась различными империями, она с древнейших времен входила в состав Азербайджанского государства. Эти земли были одним из регионов, где азербайджанские турки проживали постоянно и компактно.

В статье указывается, что во главе управленческого аппарата всегда стояли азербайджанские турки. Все топонимы – названия местностей принадлежали азербайджанскому народу. Эти неопровержимые факты подтверждают даже армянские источники.

Ключевые слова: Эриван, управление, местное, этнический состав, переселение, зона.

XVIII yüzilliyin 40–cı illərində Azərbaycan ərazisində mövcud olan İrəvan xanlığını Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə idarəçilik sistemində özünə məxsus rol oynayan Qacar türkləri idarə etmişlər. Xanlığın bütün idarəçilik sistemi, ictimai-siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatı, burada yaşayan əhalinin məişət, mədəniyyəti Azərbaycanın minillər boyunca davam edən tarixi inkişaf sisteminin, irsimizin ayrılmaz tərkib hissəsi idi.

İrəvan xanlığı Araz çayından Quzeydə yerləşən müstəqil və yarım müstəqil Azərbaycan xanlıqlarından biri idi. Xanlıq cənub tərəfdən Qarabağ xanlığı ilə, cənub-şərq tərəfdən Naxçıvan xanlığı ilə qonşu idi. Başibəlalı bu xanlığın füsunkar təbii mənzərəsi, bərkətli torpağı, ceyranlı-cüyürlü meşələri, ətirli meyvələri, qiymətli dərman bitkiləri, göz oxşayan yaşıllıqları, sərt qayalı dağları, zəngin yeraltı sərvətləri onu İran və Rusiya imperiyasının döyüş meydanına çevirmişdi. Rusiya-İran müharibələrin əsl mahiyyəti Azərbaycan torpaqlarına, ən başlıcası isə İrəvan ərazisinə sahib olmaq idi. İndi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanın əsl sahibi azərbaycanlılar olmuş, bu torpağı və burada əsrlərlə yaşayan əhalini yerli azərbaycanlı feodallar və xanlar idarə etmişlər. Nankor ermənilər qədim Qərbi Azərbaycan torpaqlarını öz adlarına çıxmağa çalışsalar da mötəbər tarixi faktlar

bizim haqlı olduğumuzu sübut edir. XVI əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin bünövrəsi qoyulduğu vaxta qədər o ərazilər Azərbaycan hökmdarlarının itaətində olmuş, ölkənin müzakirə obyektı olmayan bir hissəsi sayılmışdır. Orada atəşpərəstlərin, xürrəmilərin, səfəvilərin, qacarların, abbasilərin, qaraqoyunluların tarixi abidələri son dövrlərdə qalırdı. Bu abidələrimizin demək olar ki, hamısı erməni daşnakları tərəfindən məhv edilmişdir.

Qərbi Azərbaycan barədə olan tədqiqatlar, qiymətli arxiv materialları və saysız hesabsız abidələr bizim məntiqimizin əsaslı olduğunu təsdiq edir.

Qərbi Azərbaycan torpağında zəngin ədəbiyyat-mədəniyyət, çox böyük mədəni irs mövcud olmuşdur. Bir sıra sahələrdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar tanınmış və ad çıxarmışlar.

İrəvan bölgəsində, tarix boyu, Azərbaycan xalqına məxsus çoxsaylı yaşayış məskənləri – kəndlər, şəhərlər salınmış, minlərlə tarixi abidələr – qalalar, məscidlər, minarələr ucaldılmış, karvansaraylar, hamamlar inşa olunmuşdu. (7.səh 19)

XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət son dərəcə kəskinləşmişdi. Azərbaycanın digər bölgələri kimi İrəvan da müstəsna coğrafi-siyasi məkan sayılırdı.

Çar Rusiyası Məhəmməd xanın demək olar ki, razılığını almışdı. İran da tez bir zamanda bu əhəmiyyətli strateji əraziləri öz əlinə keçirməyə ciddi cəhd edirdi. Bu ərazidə yaşayan ermənilər də Rusiyaya meyl göstərirdilər. Ermənilər (Melik Abraham və yüzbaşı Qabriel və b.) General Sisianova yazırdılar ki, İrəvanda çox az döyüşçü var. Cəmi 3000 nəfərdir. Qaladakı tatarlarla , qaladan kənarında olan əhali ilə danışmışıq, söz veriblər, sizin ordu İrəvana gəlsə, hamısı təslim olacaq. Şəhərə və xanlığa sahib ola bilərsiniz. (3.səh 605)

Bütün bu danılmaz faktlar sübut edir ki, tarixin bütün dövrlərində (Rus çarizminin işğalına qədər – İ.K.) bu ərazilərin idarəçiliyi, qorunması bütün yer adları və s. Azərbaycan türklərinə aid olub.

Rus ordularının İrəvana birinci və ikinci hücumları zamanı bölgənin sərdarı Hüseynqulu xanın və qardaşı Həsən xanın dəstələri Tiflis- İrəvan yolunu ciddi nəzarət altında saxlayırdılar. Rus ordusuna hərbi sursat, ərzaq gətirən dəstələr yolda məhv edilir, gətirdikləri yük ələ keçirilirdi. Rus zabiti Qudoviçin əsgərlərinin vəziyyəti xeyli ağırlaşmışdı. Yerli ermənilər bu sahədə də rus ordusuna köməyə gəlmişdirlər. Onlar öz qan qardaşlarının bədbəxtliyinə görə çox mütəəssir olmuşdular. (4.səh 60)

Ermənilərin İrəvana, azərbaycanlıların isə İrəvandan köçürülməsinə baxmayaraq, Qərbi Azərbaycan zorla Rusiyanın tərkibinə daxil olanda şəhərin 10 minlik əhalisindən, 7 min nəfəri azərbaycanlı, yəni yerli əhali idi.

Ermənilərin Qərbi Azərbaycana kütləvi surətdə axını 1828-ci ildən, yəni Rusiyanın İranı müharibədə məğlub etməsindən sonra ardıcıl xarakter aldı. Bununla belə, XIX əsrin sonunda İrəvan quberniyası Qafqazda yaşayan

azərbaycanlıların sayı və sıxlığı baxımından Bakı və Gəncə (o vaxt Yelizavetpol) quberniyalarından sonra üçüncü yeri tuturdu.

Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə Naxçıvan və İrəvan Xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. Maraqlıdır ki, bu məsələ 1829-cu il sentyabrın 2-də Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış Ədirnə müqaviləsi ilə də təsdiq edildi. 1828-1829-cu illərdə Rusiya ilə müharibədə məğlub edilmiş Osmanlı dövləti belə bir təzyiqlə razılaşmağa məcbur oldu. (5 səh. 105)

Ermənilərin kütləvi surətdə köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, çar hakimiyyət orqanları İrəvan xanlığı ərazisində demoqrafik vəziyyəti birdən0birə dəyişdirə bilmədi. İrəvan xanlığının işğalını həyata keçirmiş rus generalı Paşkeviç, hətta ermənilərin köçürülüb gətirilməsindən sonra belə, İrəvan bölgəsi əhalisinin dördü üç hissəsinin Azərbaycan türkləri olduğunu etiraf edirdi.

Rus çarizmi XIX yüzilin 20-30-cu illərindən başlayaraq erməniləri Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirməklə bu bölgənin lap qədim zamanlardan bəri mövcud olan etnik-siyasi və dini mənərəsini zorla dəyişdirməyə çalışırdı. Aşağıdakı cədvəllərə nəzər yetirsək görərik ki, İrəvan bölgəsi bütün tərəfləri ilə azərbaycan türklərinin üstün olduğu bir bölgədir. Köçürməyə qədər (1828-ci il red.İ.K) Azərbaycanın bəzi ərazilərində o, cümlədən xüsusilə İrəvanda az sayda ermənilərin olmasına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hətta erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üç kilsə - (Valarşabad) kəndi belə 1443-cü ildən başlayaraq zaman-zaman azərbaycan türklərindən alınmışdı. (7 səh. 19)

İrəvan şəhərinin əhalisi (1828-1916)

İllər	Cəmi əhali	Azərbaycanlılar	Faizlə
1828	9700	7331	75,6
1831	11463	7331	63,9
1886	14738	7238	49,1
1897	29033	12539	43,1
1905	28533	12393	45,0
1914	29366	11500	39,2
1916	51286	12557	24,4

İrəvan zədagaları (1827-ci il)

Müsəlmanlar						Ermənilər		
Xanlar			Bəylər, sultanlar			Məliklər, ağalar		
Ailə	kişi	qadın	Ailə	kişi	qadın	Ailə	kişi	qadın
4	22	19	51	67	137	8	29	26

İrəvan din xadimləri

Keşişlər			Axundlar, mollalar			Mirzə, seyd, dərviş		
Ailə	kişi	qadın	Ailə	kişi	qadın	Ailə	kişi	qadın
13	55	35	50	181	151	61	162	141

Ağdərə rayonunun Marquşavan kəndində ermənilər 1978-ci ildə buraya köçüb gəldiklərinin 150 illiyi ilə əlaqədar abidə qoymuş, abidədə “1828-1978” rəqəmlərini göstərmişdilər. Xeyli sonra erməni millətçiləri abidədəki rəqəmləri yox etdirdilər. Onlar Azərbaycan torpaqlarında qonaq olduqlarını gizlətməyə çalışsalar da, saysız-hesabsız tarixi faktlar bunun əksini deyir. Haqdan yan keçməyən bir sıra erməni tarixçiləri, şair və yazıçıları, elm və din xadimləri Azərbaycana gəlmə olduqlarını ya birbaşa ya da dolayısı ilə təsdiqləyirlər. Kahin Hovanes Şahtaxuna tərtib etdiyi siyahıda 1390-cı ildən 1822-ci ilədək sonuncu İrəvan xanı öldürülənədək İrəvanı idarə edən hökmdarların adlarını, hökmranlıq illərini xroniki ardıcılıqla tərtib edib.

Budur həmin siyahı:

1. Əmir Səd – 1390-1410- cu illər
2. Pir Hüseyin – Əmir Səidin oğlu – 1410-cu il
3. Pir Yaqub – Pir Hüseyinin oğlu – 1420-ci il
4. Əbdül – Pir Hüseyinin oğlu – 1430-cu il
5. Yaqub bəy- Cahən şahın əmri ilə - 1440-cı il
6. Həsən Əli Qaraqoyunlu- 1460-cı il
7. Uzun Həsən – 1471-ci il
8. Həsən bəy- Bayandarun nəvəsi- 1475-ci il
9. Div Sultan Rumlu – 1515-ci ildən
10. Hüseyinxan Sultan Rumlu-1550-ci ilədək
11. Şahqulu Sultan Ustaclı – 1550-1575-ci il
12. Lala Paşa-Qara Mustafa oğlu Sultan Murad dövrü 1577-ci il
13. Mahmudxan Toxmaq – Xudavənd şah dövrü –1576- 1583-cü il
14. Fərhad paşa – Sultan Murad dövrü – 1583-cü il
15. Məhəmməd Şərif paşa – 1604-cü ilədək
16. Əmirgünə Xan Qacar şah Abbas dövrü 1608-1628-ci illər
17. Təhməzqulu xan – Əmirganə xanın oğlu – 1635-ci il
18. Murtuza Paşa – Sultan Murad bəy dövrü – 1635-ci il
19. Kəlbəli xan – 1636-1639
20. Məmməd xan- Çığata Kötük – 1639-1648 -ci il
21. Key Xosrov xan -1648-1652-ci illər
22. Məmmədqulu xan – Lala bəyin oğlu – 1652-1656-cı illər
23. Nəcəfqulu xan – 1656-1663-cü illər
24. Abbasqulu xan Qacar – Əmirgünə xanın oğlu – 1663-1666-cı illər

25. Səfiqulu xan –1666-1674-cü illər
26. Sarıxan bəy – iki il əvəz edib – 1674-1675-ci illər
27. Səfiqulu xan- təbrizli Rüstəm xanın oğlu –1675-1679-cu illər
28. Zal xan – 1679-1688-ci illər
29. Murtuzqulu xan – Naxçıvanlı Məhəmmədrza xanın oğlu 1688-1691-ci illər
30. Məmmədqulu xan -1691-1694-cü illər
31. Zöhrab xan -1691-ci il
32. Fərzəli xan – Əmirgünənin nəvəsi – Sultan Əhməd dövrü – 1694-1700-ci illər.
33. Zöhrab xan -1700-1705-ci illər
34. Əbdül Məhəmməd xan – 1705-1709-cu illər
35. Mehrəli xan – 1709-1719-cu illər
36. Allahqulu xan – 1719-1725-ci illər
37. Rəcəb Paşa -1725-1728-ci illər
38. İbrahim və Mustafa paşalar –1728-1731ci illər
39. Əli Paşa dəftərdar – 1734-cü il
40. Hacı Hüseyn paşa - əli paşanın müavini – 1734-cü il
41. Məmmədqulu xan – 1735-1736- cı illər
42. Pirməhəmməd xan – 1736- cı il
43. Xəlil xan – 1752-1755-ci illər
44. Həsənəli xan Qacar – 1755-1762-ci illər
45. Hüseynəli xan – Həsənəli xanın qardaşı oğlu – 1762-1787-ci illər
46. Qulaməli xan Qacar – Hüseynəli xanın oğlu - 1783-1784-cü illər
47. Məhəmməd xan Qacar – Qulaməli xanın qardaşı – 1784-1805-ci illər
48. Mehdiqulu xan Qacar – 1805-1806-cı illər
49. Məhəmməd xan – 1806-1807-ci illər
50. Hüseyn xan Qacar qardaşı Həsən xanla – 1807-1828-ci illər

İrəvan bölgəsinin qədim tarixinə dair əldə olunan məlumat çox azdır. Bunun əsas səbəbi səfəvilərlə osmanlılar arasında fasilələrlə davam edən müharibələr, şəhərin əldən-ələ keçməsi və nəhayət, 1679-cu il zəlzələsində tamamilə dağılmasıdır. Bölgənin əhalisinin etnik tərkibi haqqında ilk dəfə nisbətən məlumatı İ.Şopen vermişdir. Onun hesablamalarına görə son Sərdar zamanı İrəvanda 2400 ailə, 12 min nəfər yaşamışdır. Şəhər ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra yerli kübar ailələrin bir qismi İrana, ermənilər isə İrandan və Türkiyədən buraya köçmüşlər. (9 str. 366)

Türkmənçay müqaviləsindən sonra çar Rusiyasının erməniləri xüsusi canfəşanlıqla himayə etməsi (köçürməsi) nəticəsində azərbaycanlılar 1807 ailə, 7331 nəfər, ermənilər – 567 ailə, 2369 nəfər. (10 səh.45)

29 may 1918-ci il – Bu tarix Quzey Azərbaycan ərazisində, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda tarixdə ilk dəfə erməni dövlətinin yaradıldığı gündür. Tarixi faktıdır ki, bundan əvvəl heç zaman Cənubi Qafqaz ərazisində ümumiyyətlə erməni dövləti olmamışdır.

Siyahıdan da göründüyü kimi, bu torpaq həmişə Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olmuş, buranı azərbaycanlılar idarə etmişlər. Hələ lap qədim dövrlərdən bu yerin Azərbaycan ərazisi olduğu şəksiz-şübhəsizdir. Bir faktı qeyd etməklə fikrimizə tam aydınlıq gətirmək istəyirəm. (Bu cür faktlar minlərlədir- İ.K) Babək ərəb işğalçıları ilə müharibədə məğlub olandan sonra Sisyan rayonunun Şəki kəndinə - öz doğma torpağının bir yerindən başqa yerinə gəlmişdi. Şəki kəndinin və qalasının sahibi Səhl-ibn Sunbat onu öz hökmdarı kimi qəbul etmiş, bir müddət qulluğunda durmuş, sonra xəyanətlə ərəb xəlifəsinə təhvil vermişdi. O zaman da sonra da heç bir tarix kitabında yazılmayıb ki, Babək Ermənistanı gedib. Çünki o vaxt heç Ermənistan adlı dövlət olmayıb. Burada Ermənistan adlı dövlət Rusiya imperiyasının hərbi müdaxiləsi və fəal köməyi ilə XX əsrin birinci yarısında ortaya çıxıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qəzeti № 2869, (15 dekabr 2001)
2. AKAK t. Tiflis, 1868, str. 605
3. AKAK, t. VII, sənəd 438, str. 491
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828) Bakı, 1996, 106 s.
5. “Qafqaz” qəzeti (27 noyabr 1851-ci il, №90)
6. İbrahim Kazımov, Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər) Bakı,- “Elm” – 2007
7. İrəvan xanlığı – Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2010
8. İsrafil Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2003, 700 səh.
9. Хубов Е. Описание достопомятных происшествий в Армении с 1779-го до 1809 г. СПб.1811.
10. Шопен И.И. Новая угроза русскому делу в Закавказии. СПб-1919